

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. Драгоманова

МЕШКО ГАЛИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 371.937

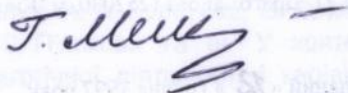
**ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ
ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ
У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ**

13.00.01 – теорія та історія педагогіки

13.00.04

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 1997

ЛННБ України ім. В. Стефаника

00739207 (S)

АВ 39.092
державному педагогічному університеті,
Міністерство освіти України

Науковий керівник: – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України
Мороз Олексій Григорович,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова, професор кафедри педагогіки

Офіційні опоненти: – доктор філософських наук, професор, дійсний член АПН України
Зязюн Іван Андрійович,
Інститут педагогіки і психології професійної освіти,
директор;

– кандидат педагогічних наук, професор
Бурлака Яків Іванович,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова, професор кафедри педагогіки

Провідна установа: – Київський міжрегіональний інститут удосконалення учителів ім. Б. Грінченка, кафедра педагогіки,
Міністерство освіти України, м. Київ

Захист дисертації відбудеться «15» січня 1998 р. о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради КА.33.08 у Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотечі Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий «12» грудня 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Долинська Л. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Оволодіння студентами вищих педагогічних закладів освіти продуктивними способами спілкування з учнями виступає однією з найважливіших проблем у професійній підготовці майбутніх учителів. Адже спілкування у педагогічній праці займає центральне місце. Із багатоаспектного процесу підготовки студентів до комунікативної взаємодії з учнями у контексті цілісного становлення особистості педагога окремо виділяється питання про індивідуальний стиль педагогічного спілкування.

У роботах багатьох вчених (О. А. Абдулліної, В. І. Бондаря, Я. І. Бурлаки, Л. П. Вовк, Л. В. Долинської, І. А. Зязюна, О. В. Киричука, Н. В. Кузьміної, М. В. Левченка, В. О. Моляко, О. Г. Мороза, Д. Ф. Ніколенка, В. А. Сластьоніна, О. В. Скрипченка, Л. Г. Подоляк, М. М. Фіцули, В. І. Чепельєва, Н. В. Чепельєвої, А. І. Щербакова та ін.) підкреслюється, що особистість учителя є вирішальною у побудові навчально-виховного процесу у школі, тому і становлення майбутнього педагога – це, в першу чергу, формування його як особистості, як індивідуальності, а вже потім як умілого працівника.

Феномен, через який відбувається реалізація особистісного потенціалу педагога під час комунікативної взаємодії з учнями, у педагогіці і психології позначається через категорію "індивідуальний стиль педагогічного спілкування". Він є відображенням рівня професійної зрілості і компетентності педагога, його педагогічної майстерності. Чим вищий ступінь входження особистості вчителя у професійну діяльність, чим більше він володіє її засобами, тим яскравіше проявляється його індивідуальний творчий "почерк".

Вивченню і науковому обґрунтуванню різних стилів педагогічного спілкування присвячували свої роботи А. А. Андрєєв, Н. А. Березовін, О. О. Бодальов, Л. С. Братченко, Т. С. Буторіна, В. А. Кан-Калик, А. В. Киричук, Л. І. Криволап, Я. Л. Коломинський, А. В. Коломієць, Є. Г. Костяшкін, А. Ю. Максаков, Н. Ф. Маслова та ін. Індивідуальні стилі педагогічного спілкування вивчали Б. А. Вяткін, Л. К. Гейхман, А. Г. Ісмагілова, В. А. Кан-Калик, А. А. Коротаєв, В. С. Мерлін, К. Митрофанов, Т. С. Тамбовцева, Г. С. П'янкova та ін. У контексті розгляду індивідуальних стилів педагогічної діяльності і керівництва дана категорія розкривалася Є. А. Клімовим, А. Я. Ніконовою, Н. І. Петровою, Н. А. Полвніковою, Є. К. Чернічкіною, Л. Л. Яковлевою та ін.

Незважаючи на те, що у науці вже проведено велику роботу по вивченню і науковому обґрунтуванню різних стилів педагогічного спілкування, проблема їх формування досліджена недостатньо. Останній проблемі присвячені роботи С. Г. Вершловського, В. А. Кан-Калика,

А. В. Козир, А. В. Коломієць, Л. Н. Лесохіної, Є. К. Чернічкіної, Л. Л. Яковлевої і ін. У загальному огляді наукових джерел не виявлено спеціальних робіт, присвячених дослідженню проблеми формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів.

Стан теоретичного обґрунтування досліджуваної проблеми пов'язаний з рівнем її практичної реалізації. Роботи ряду дослідників (А. В. Коломієць, А. А. Коротаєва, Т. С. Полякової, Т. С. Тамбовцевої, Л. А. Товарнічиної та ін.), а також наші власні спостереження свідчать про недостатню зорієнтованість системи підготовки майбутніх учителів до оволодіння продуктивними способами педагогічного спілкування в залежності від їх індивідуальності. Зусилля спрямовуються на формування у студентів комунікативних умінь, на підвищення їх комунікативної компетентності, на оволодіння різними комунікативними техніками і т. п. Але особистість студента, його індивідуально-типологічні властивості залишаються при цьому поза увагою.

Недостатня розробленість теоретичних і практичних аспектів розв'язання даної проблеми, з однієї сторони, та об'єктивна необхідність підвищення якості підготовки майбутніх учителів до оволодіння продуктивними способами педагогічного спілкування, з іншої сторони, обумовили вибір нами *теми* дослідження: "Формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів".

Об'єктом дослідження виступила підготовка студентів вищих педагогічних закладів освіти до оволодіння ефективними способами педагогічного спілкування з учнями.

Предметом дослідження став процес формування у майбутніх учителів індивідуального стилю педагогічного спілкування.

Мета дослідження полягала у виявленні, теоретичному обґрунтуванні і практичній апробації ефективних шляхів і методів формування у майбутніх учителів індивідуального стилю педагогічного спілкування.

Гіпотеза дослідження полягала у тому, що ефективне формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів забезпечується організацією комплексу індивідуально-особистісних, соціально-психологічних та організаційно-діяльнісних передумов і є поетапним процесом, який ґрунтується на використанні системи активних шляхів та методів, що включають студентів у цілеспрямований пошук педагогічно доцільних й індивідуально для них обумовлених засобів і способів комунікативної взаємодії з учнями, сприяють самопізнанню ними своєї індивідуальності, формують дієві установки на самоудосконалення власного стилю педагогічного спілкування, викликають взаємопов'язаний прогресивний розвиток всіх зовнішніх і внутрішніх характеристик даного феномену.

Для досягнення мети дослідження і перевірки висунутої гіпотези необхідно було вирішити наступні **завдання**:

1. Розкрити зміст, структуру та особливості зовнішніх проявів індивідуального стилю педагогічного спілкування як психолого-педагогічного явища.

2. Проаналізувати основні детермінанти, умови й етапи становлення індивідуального стилю спілкування з учнями у студентів педагогічних закладів освіти на сучасному етапі.

3. Визначити та експериментально перевірити систему шляхів і методів активної підготовки студентів до оволодіння ефективними і обумовленими особливостями їх індивідуальності способами педагогічного спілкування.

4. Розробити методичні рекомендації для ефективної організації процесу формування у майбутніх учителів індивідуального стилю педагогічного спілкування з метою покращення їх підготовки до комунікативної взаємодії з учнями.

Методологічною і теоретичною основою роботи стали фундаментальні дослідження та розробки проблем становлення особистості майбутнього педагога, основ психологічного аналізу людини в її діяльності і спілкуванні, різних стилів міжособистісного спілкування, концепція індивідуального стилю діяльності і спілкування, теорія інтегральної індивідуальності.

Характер і завдання дослідження обумовили вибір **методів** одержання даних: контент-аналіз теоретичних і методичних джерел, спостереження, бесіди, анкетування, тестування, узагальнення незалежних характеристик, констатуючий і формуючий експерименти. За способом одержання даних використовувалися методи самооцінки та експертної оцінки. Комплекс психодіагностичних методів включав як традиційні формалізовані тести, так і адаптовані та розроблені нами методики, що були спрямовані на діагностику особливостей індивідуальності учасників обстеження. Використовувалися різні способи кількісної і якісної обробки даних: кількісне порівняння на різних стадіях експерименту однотипних даних за розробленими нами шкалами в експериментальній і контрольній вибірках, параметричний t-критерій Стьюдента, кореляційний аналіз.

Вірогідність і надійність результатів забезпечується адекватністю діагностичного інструментарію, що відповідає вимогам надійності, валідності і умовам дослідження; взаємодоповненням діагностичних методів; застосуванням сучасного апарату математичної статистики; відповідністю всієї сукупності теоретичних положень і висновків як між собою, так і з даними дослідно-експериментальної роботи.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що розширено теоретичні положення про індивідуальний стиль педагогічного спілкування як поняття, що охоплює не тільки виконавські (зовнішні) дії, але і психологічні (внутрішні) засоби досягнення цілей; виявлено теоретичні і практичні особливості процесу формування даного феномену у майбутніх учителів; представлено концепцію поетапного здійснення цього процесу з використанням активних форм і методів роботи.

Теоретична цінність дослідження полягає у тому, що на основі системного підходу розроблено психологічну структуру, розкрито зміст зовнішніх та внутрішніх характеристик індивідуального стилю педагогічного спілкування, з урахуванням одержаних даних описано типологію і визначено ознаки ефективності цього феномену; обґрунтовано основні детермінанти та умови становлення індивідуального стилю, визначено етапи та розроблено концепцію формування даного феномену у майбутніх учителів; розроблено і теоретично обґрунтовано систему практичних шляхів і засобів впровадження запропонованої концепції, що ґрунтується на використанні активних форм і методів роботи.

Практична цінність дослідження полягає у тому, що у ньому представлено теоретично обґрунтовану і експериментально апробовану систему практичних шляхів і методів активної підготовки студентів до оволодіння ефективними й зумовленими особливостями їх індивідуальності способами комунікативної взаємодії з учнями, розроблено програму її безпосередньої реалізації в умовах вищого педагогічного закладу освіти; дисертація вміщує рекомендації, які можуть бути використані для складання студентами індивідуальних програм самостійного формування власного стилю спілкування; розроблено й впроваджено програму психолого-педагогічного тренінгу, що може мати практичну цінність як окремий засіб активної корекції способів педагогічного спілкування; виявлено й обґрунтовано систему емпіричних показників індивідуального стилю педагогічного спілкування, розроблено критерії і рівні їх оцінки, підібрано й адаптовано надійний діагностичний інструментарій для визначення рівня сформованості стилю.

Особистий внесок автора дослідження полягає у тому, що узагальнено науковий досвід вивчення різних стилів педагогічного спілкування, дано визначення індивідуального стилю педагогічного спілкування, розкрито його зміст, психологічну структуру і особливості зовнішніх проявів; визначено основні детермінанти, умови і етапи формування даного феномену у майбутніх учителів, запропоновано підхід до формування індивідуального стилю педагогічного спілкування, що ґрунтується на врахуванні і розвитку індивідуальних властивостей студентів; розроблено систему активної підготовки майбутніх учителів до

оволодіння ефективними й індивідуально обумовленими способами педагогічного спілкування та методичні рекомендації по її практичному впровадженню; виділено й обґрунтовано систему емпіричних показників індивідуального стилю педагогічного спілкування, розроблено критерії і рівні їх оцінки, підібрано й адаптовано до умов дослідження батарею діагностичних методик.

Дослідження проводилося на базі Тернопільського державного педагогічного університету у період з 1989 по 1997 рр. у *три етапи*.

На I етапі (1989-1990 рр.) визначалися теоретико-методологічні передумови дослідження та проводився констатуючий експеримент. На II етапі (1990-1995 рр.) здійснювався формуючий експеримент, спрямований на перевірку достовірності висунутої гіпотези дослідження. На III етапі (1995-1997 рр.) узагальнювалися результати, отримані у ході теоретичного аналізу проблеми та дослідно-експериментальної роботи; формулювалися загальні висновки; розроблялися та впроваджувалися науково-практичні рекомендації щодо ефективного формування у майбутніх учителів індивідуального стилю педагогічного спілкування.

Апробація одержаних результатів проводилася на протязі всього часу дослідження. Основні положення доповідалися на республіканських науково-практичних конференціях "Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України" (Тернопіль, 1990), "Шляхи вдосконалення професійно-педагогічної підготовки вчителя в умовах перебудови вищої і середньої школи" (Ніжин, 1990), "Психологія педагогічного спілкування" (Кіровоград, 1990), "Учитель національної школи" (Тернопіль, 1991), "Гімназії і ліцеї: минуле, сучасне і майбутнє" (Тернопіль, 1991), "Формування професіоналізму майбутніх педагогів в умовах педагогічного вузу" (Кривий Ріг, 1992); на Першому Українсько-Польському симпозиумі "Проблеми трансформації в гуманітарній, соціально-економічній та науково-освітній сферах" (Тернопіль, 1997); на засіданнях кафедри педагогіки Тернопільського державного педагогічного університету (1989-1997 рр.). З проблеми дослідження опубліковано 4 статті у фахових журналах та збірниках наукових праць, методичні рекомендації "Учителю про вивчення і корекцію міжособистісних відносин в учнівському колективі" (Тернопіль, 1991).

Впровадження результатів дослідження здійснювалося на семінарських заняттях з педагогіки у Тернопільському педагогічному університеті, у роботі студентських проблемних груп на природничому та географічному факультетах вказаного закладу у період з 1989 по 1997 рр.

На основі проведеного дослідження, узагальнення власних результатів і літературних даних **до захисту виносяться наступні положення:**

1. Індивідуальний стиль педагогічного спілкування як притаманна педагогу стійка система засобів і способів комунікативної взаємодії з учнями характеризується закономірним зв'язком внутрішніх і зовнішніх компонентів (мотиваційно-ціннісних, орієнтаційних, емоційно-вольових та операційно-виконавських), які утворюють психологічну структуру даного феномену. Операційно-виконавські компоненти, що проявляються і спостерігаються зовні (комунікативні дії і операції, відповідні експресивні характеристики), визначають форму стилю.

2. Проблема формування у майбутніх учителів індивідуального стилю педагогічного спілкування полягає в розвитку у них здатності до гнучкого переходу від одних способів спілкування з учнями до інших у відповідності до цілей і умов педагогічної взаємодії з максимальним використанням позитивних і компенсацією негативних властивостей своєї індивідуальності. Як цілеспрямований процес вона передбачає взаємопов'язані прогресивні зміни зовнішніх і внутрішніх характеристик досліджуваного феномену та обумовлюється всією сукупністю індивідуально-особистісних (властивості індивідуальності), соціально-психологічних (соціальне і професійне оточення) і організаційно-діяльнісних (навчально-професійна діяльність і самодіяльність студентів) передумов.

3. Організований і керований процес формування у студентів індивідуального стилю педагогічного спілкування відбувається на індивідуально-творчому рівні і проходить чотири етапи: аналітико-пошуковий, інтегративний, утвердження та удосконалення. Вони охоплюють весь період підготовки майбутніх спеціалістів у закладах освіти і передбачають удосконалення стилю під час їх трудової діяльності у школі.

4. Система формування у студентів індивідуального стилю педагогічного спілкування будується на основі запровадження активних форм і методів, які включають майбутніх учителів у цілеспрямований пошук найбільш оптимальних для них засобів і способів взаємодії з учнями, сприяють самопізнанню ними своєї індивідуальності, викликають прогресивні якісні перетворення у розвитку зовнішніх і внутрішніх структурних компонентів досліджуваного феномену, формують у них дієві установки на самовиховання і самоудосконалення свого стилю спілкування.

5. Розроблена й апробована нами експериментальна програма, що ґрунтується на використанні активних форм та методів, дозволяє сформувати у майбутніх учителів стійку і цілісну систему ефективних, типологічно й особистісно обумовлених прийомів і засобів педагогічного спілкування. Вона може виступати як основа для організації цілеспрямованого процесу формування у студентів педагогічних закладів освіти індивідуальних стилів комунікативної взаємодії з учнями.

Структура і обсяг дисертації. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків, переліку використаної літератури і додатків. Основний текст викладено на 178 сторінках. Список літератури вміщує 318 найменувань, з них 29 іноземними мовами. Всього у роботі подано 12 додатків, 17 таблиць, 5 малюнків з діаграмами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність проблеми, формулюються мета, об'єкт, предмет, гіпотеза і завдання дослідження, подається характеристика його методології та методів, розкриваються наукова новизна, теоретична і практична цінність роботи, наводяться дані про організацію і проведення дослідження та апробацію його результатів, а також винесені до захисту положення.

У **першому розділі** роботи "Теоретичні основи формування індивідуального стилю педагогічного спілкування" подається огляд наукових праць з проблеми дослідження, на одержаному теоретичному і експериментальному матеріалі розкриваються змістові і структурні характеристики індивідуального стилю педагогічного спілкування, здійснюється теоретичний аналіз процесу формування досліджуваного феномену у майбутніх учителів.

Більшість дослідників у своїх працях (А. А. Андрєєв, Н. А. Бєрезовін, О. О. Бодальов, Т. С. Буторіна, В. А. Кан-Калик, О. В. Киричук, А. В. Коломієць, Я. Л. Коломинський, Н. Ф. Маслова та ін.) стиль педагогічного спілкування визначають як одну із найважливіших характеристик комунікативної діяльності учителя. Всі автори сходяться у тому, що цей феномен відображає стійку індивідуально-своєрідну систему засобів і способів, через які учитель здійснює комунікативні дії, спрямовані на вирішення завдань педагогічного спілкування.

У всій різноманітності педагогічних стилів (діяльності, керівництва, спілкування) категорія індивідуального стилю педагогічного спілкування розкриває взаємовідношення об'єктивних особливостей діяльності та властивостей індивідуальності конкретного педагога. У роботах, присвячених розкриттю даної категорії (Б. А. Вяткін, Л. К. Гейхман, А. Г. Ісмагілова, А. А. Коротаєв, В. С. Мерлін, Т. С. Тамбовцева та ін), наголошується, що цей феномен відрізняється від всіх інших різновидів стилю, перш за все, своїми пристосувальними і компенсаторними функціями. Вони полягають у тому, що індивідуальний стиль дозволяє педагогу компенсувати окремі негативні прояви своїх типологічних властивостей і максимально використовувати їх переваги.

Ми розглядаємо індивідуальний стиль педагогічного спілкування як обумовлену цілями педагогічної діяльності та властивостями індивідуальності педагога своєрідність притаманної йому стійкої систе-

ми засобів і способів комунікативної взаємодії з учнями. Даний феномен характеризується закономірним зв'язком внутрішніх і зовнішніх компонентів, що утворюють його психологічну структуру: мотиваційно-ціннісних (домінуюча спрямованість щодо вибору способів спілкування), орієнтаційних (компетентність педагога при виборі комунікативних дій залежно від ситуації, своїх індивідуальних властивостей та особливостей учнів), емоційно-вольових (емоційна оцінка ситуації педагогічного спілкування і стійкість комунікативної поведінки, особливості комунікативних реакцій) та операційно-виконавських (предметно-дійові, вербальні і невербальні засоби і способи педагогічного спілкування).

Операційно-виконавські компоненти визначають форму стилю. Вони спостерігаються зовні як індивідуальні комунікативні дії і операції, а також як певні експресивні характеристики, які в сукупності інтегруються при їх сприйманні учнями у цілісний образ стилю спілкування педагога. Комунікативні дії і операції поділяються на організаторські (порада, вимога, наказ, заборона), інформаційні (інформування, пояснення, уточнення), оцінні (схвалення, засудження, зауваження, погрози), емоційно-комунікативні (напружене мовчання, іронія, глузування, жарти). Система експресивних стильових характеристик як форма прояву почуттів і емоцій (у міміці, пантоміміці, голосі, жестах) включає інтенсивність контактів, емоційний тон звертання, домінантність, гнучкість, предметність висловлювань, емоційно-вольовий самоконтроль, силу впливу висловлювань, фізичну дистанцію при спілкуванні.

Враховуючи орієнтації педагогів, з однієї сторони, на формальне чи неформальне спілкування з учнями, і, з іншої сторони, на вибір "жорстких" чи "м'яких" способів педагогічної взаємодії, було виділено три загальні типи індивідуальних стилів педагогічного спілкування: особистісно-м'який тип (учителі, які встановлюють з дітьми емоційно-особистісні відносини, а їх педагогічне спілкування відзначається ознаками м'якості і делікатності), формально-жорсткий тип (учителі, які надають перевагу спілкуванню з учнями на формально-рольовому рівні і відзначаються жорсткістю і авторитарністю), системно-цілісний тип ("гнучкі" учителі, які однаково успішно використовують і на рівні емоційно-особистісного спілкування, і на діловому рівні як м'які, так і жорсткі операції).

Найбільш ефективним виявляється системно-цілісний стиль. Проблема його формування полягає у розвитку здатності учителя до гнучкого переходу від одних способів спілкування з учнями до інших у відповідності до цілей і умов педагогічної взаємодії з максимальним використанням позитивних і компенсацією негативних властивостей його індивідуальності.

Розв'язання даної проблеми для майбутніх учителів пов'язується з цілісним процесом становлення їх індивідуальності. Процес формування у них ефективних індивідуальних стилів спілкування визначається сукупністю передумов: індивідуально-особистісних (типологічні властивості, педагогічна спрямованість, рефлексія, комунікативні здібності і компетентність, оволодіння технікою педагогічного спілкування, духовна культура тощо), соціально-психологічних (соціальне і професійне середовище студента, що охоплює його взаємовідносини з педагогами-викладачами, студентами-однокурсниками, педагогами-наставниками, учнями тощо), організаційно-діяльнісних (організація основних видів навчально-професійної діяльності і самодіяльності студентів).

Процес формування у майбутніх учителів індивідуального стилю педагогічного спілкування відбувається на індивідуально-творчому рівні і проходить чотири взаємопов'язані етапи:

– аналітико-пошуковий (вироблення у студентів на основі здобуття реальних знань про педагогічне спілкування і про свої можливості в ньому активних установок на пошук та розвиток власних еталонів комунікативної поведінки з учнями);

– інтегративний (активне формування у студентів індивідуальних ціннісних еталонів стилю спілкування і відпрацювання найбільш адекватних їх особистості прийомів комунікативної взаємодії з учнями);

– утвердження (апробація і удосконалення виробленої системи комунікативних засобів у реальних ситуаціях спілкування з учнями у процесі педагогічної практики, на початкових етапах роботи у школі);

– удосконалення (постійна цілеспрямована самостійна діяльність педагога по удосконаленню свого стилю у шкільних умовах).

Другий розділ дисертації "Практичні аспекти становлення індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів" присвячений розкриттю системи емпіричних стильових показників і відповідного діагностичного інструментарію для їх вивчення, а також аналізу результатів констатуючого експерименту. У рамках останнього виявлялася сформованість у випускників вищих педагогічних закладів освіти характеристик індивідуального стилю педагогічного спілкування та діагностувалися найважливіші детермінанти проявів і становлення цього феномену в умовах професійної підготовки майбутніх спеціалістів.

Для діагностики індивідуального стилю педагогічного спілкування було визначено систему його емпіричних показників та критеріїв їх оцінки. Операційно-виконавські показники вивчалися за частотою вираження у поведінці студентів експресивних стильових характеристик та за частотою використання "жорстких" чи "м'яких" операцій спілкування. Диференціація зовнішніх проявів за критерієм "авторитетності-неав-

торитетності" при їх сприйманні учнями дозволила зробити висновок про загальну ефективність і педагогічну доцільність стилю.

Внутрішній зміст індивідуального стилю розкривався за вираженістю тенденцій вибору майбутніми педагогами "жорстких" чи "м'яких" способів педагогічного спілкування (мотиваційно-ціннісні показники) та обґрунтованістю такого вибору (орієнтаційні показники), що в сукупності відображало еталонні ціннісно-орієнтаційні уявлення студентів про ефективні способи педагогічного спілкування, а також за характером і стійкістю їх комунікативних реакцій при взаємодії з учнями (емоційно-вольові показники).

Було підібрано й адаптовано комплекс діагностичних методів для вивчення стильових параметрів та створено спеціальні шкали, що дозволяли кількісно і якісно інтерпретувати експериментальні дані на трьох рівнях: високий рівень (висока частота проявів характеристики); середній рівень (достатня частота проявів характеристики); низький рівень (недостатня частота проявів характеристики).

За даними констатуючого експерименту встановлено, що для 62,3% учасників обстеження (всього у даному обстеженні взяли участь 252 студенти) характерний низький рівень сформованості операційно-виконавських компонентів індивідуального стилю спілкування. Для більшості студентів-випускників притаманні комунікативні операції авторитарного типу, їм не вистачає гнучкості у спілкуванні. Діагностика ціннісно-орієнтаційних еталонів педагогічного спілкування показала, що тільки у 18,7% студентів, які взяли участь у обстеженні, спостерігався баланс орієнтацій при виборі "жорстких" і "м'яких" способів спілкування з учнями (якісна шкала такі орієнтації відносить до найбільш ефективних). Низький рівень за цим параметром зафіксовано у 52,4% респондентів. Для 68,6% учасників експерименту було встановлено низький рівень сформованості комунікативних реакцій. Вони вказали, що під час взаємодії з учнями почувають себе тривожно і ніяково, їм важко підбирати потрібні слова, вони не можуть адекватно зрозуміти комунікативну поведінку школярів і це викликає у них роздратування тощо. На високому рівні вказані стильові характеристики проявлялися лише у 13,9% респондентів. Для 55,2% в загальному були притаманні неефективні індивідуальні стилі педагогічного спілкування. Тільки для 17,4% респондентів загальний показник ефективності стилю характеризувався високим рівнем.

У рамках констатуючого експерименту проводилося спеціальне дослідження індивідуально-особистісних, соціально-психологічних та організаційно-діяльнісних передумов формування у майбутніх учителів індивідуального стилю спілкування з учнями. Показниками індивіду-

ально-особистісних факторів виступала дієвість установок студентів на пошук ефективних та індивідуально обумовлених стилів спілкування з учнями. Для розкриття організаційно-діяльнісних факторів аналізувалася спрямованість різних видів навчальної діяльності майбутніх педагогів на оволодіння ними способами педагогічного спілкування. Соціально-психологічні передумови вивчалися на основі аналізу особливостей спілкування студентів у їх соціальному і професійному оточенні.

Було встановлено, що для 56,3% студентів, які взяли участь в обстеженні, проблема удосконалення власного стилю є неактуальною або ж вони їй приділяють недостатньо уваги. Лише 19,1% опитаних продемонстрували яскраву особистісну спрямованість у цьому відношенні. Найбільш дієвими організаційно-діяльними і соціально-психологічними факторами формування стилю в студентів виявилися: безпосередня практика спілкування з учнями; зразки способів спілкування авторитетних людей (викладачів навчального закладу, учителів, однокурсників тощо); досвід спілкування під час виконання різноманітних громадських доручень; виступи на різних зібраннях; форми активної навчальної діяльності (ділові ігри, розв'язування педагогічних задач, моделювання педагогічних ситуацій тощо); відвідування спеціальних занять і власна робота студентів у визначеному напрямку та ін.

На основі контент-аналізу навчальних програм було встановлено загальну незорієнтованість процесу професійної підготовки майбутніх учителів на цілеспрямоване формування у них індивідуального стилю педагогічного спілкування. Як наслідок цього – у свідомості студентів дана проблема не актуалізується, у них не формуються дієві установки на самостійну роботу по удосконаленню свого стилю спілкування.

Результати констатуючого експерименту в загальному засвідчили недостатній рівень практичного розв'язання проблеми, що досліджується, і вказали на необхідність організації цілеспрямованого процесу формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів.

У третьому розділі "Система експериментальної роботи по формуванню у студентів індивідуального стилю педагогічного спілкування" подається опис і результати формуючого експерименту. На цьому етапі розроблялася й експериментально впроваджувалася система шляхів і методів активної підготовки майбутніх учителів до оволодіння ними ефективними та індивідуально обумовленими засобами і способами педагогічного спілкування. Експериментальна робота проводилася у рамках функціонування студентських проблемних груп як однієї з можливих форм допомоги студентам і залучення їх до активної діяльності у визначеному напрямку.

Експериментальні проблемні групи були створені і функціонували у Тернопільському державному педагогічному університеті на базі природничого факультету. Для одержання надійних результатів формувалися контрольні групи студентів, у яких становлення індивідуальних стилів педагогічного спілкування відбувалося в традиційних умовах.

Основними аспектами функціонування проблемних груп, робота яких ґрунтувалася на використанні активних форм і методів, виступали: лекційно-просвітницька й індивідуально-консультативна робота, розв'язування педагогічних задач, моделювання педагогічних ситуацій, практичні заняття з питань діагностики індивідуального стилю педагогічного спілкування, читання й обговорення наукової і науково-популярної літератури з проблем педагогічного спілкування, допомога студентам у складанні й реалізації програм самовиховання (індивідуальних програм формування власного стилю педагогічного спілкування), виконання учасниками експерименту спеціальних завдань під час проходження ними педагогічної практики у школі, тренінгова практика у групі.

Важливим психокоректуючим засобом експериментальної програми виступав розроблений нами психолого-педагогічний тренінг, побудований на принципах активного соціально-психологічного навчання. Зміст роботи тренінгових груп складали: групові дискусії ("Секрет привабливості хорошого вчителя", "Дистанція при спілкуванні учителя з учнями" і ін.), розігрування рольових ситуацій ("Я – учитель", "Я – класний керівник"), психодрами ("Програвання ролі самого себе", "Обмін ролями", "Чарівний магазин", "Гарячий стілець" і ін.), психологічні ігри і вправи ("Думки про характер", "Асоціації", "Я очима групи" і ін.), психогімнастика ("Який я є", "Яким мене бачать люди", "Яким хотів би бути", "Заборонений плід", "Переборення перешкоди" і ін.), виконання психомалюнків ("Я-реальний, Я-ідеальний", "Яким я є і яким мене бачать люди", "Я-реальний учитель, Я-ідеальний учитель" і ін.) тощо.

Активні форми і методи роботи спрямовувалися не на примусове формування "потрібного" стилю, а на створення оптимальних умов для самостійного вибору, створення свого стилю самими учасниками. Студенти у процесі експериментального навчання включалися у роботу, яка вимагала від них умінь оптимального спілкування, свідомого контролю та аналізу системи власного спілкування (розв'язування педагогічних задач, програвання рольових ситуацій і ін.), стимулювала розвиток емпатії, соціальної перцепції, ідентифікації, рефлексії, створювала інформаційно-логічну і методичну основу для багатостороннього децентричного аналізу своєї особистості і свого стилю (при аналізі і самоаналізі психомалюнків, груповому обговоренні поведінки учасників під час розігруванні рольових ситуацій і ін.). Головним було не підігнати

операційну систему спілкування студентів до особливостей їх індивідуальності, а навчити якнайкраще використовувати позитивні і компенсувати негативні сторони своєї особистості під час комунікативної взаємодії з учнями.

Робота експериментальних проблемних груп організовувалася у відповідності до положення про поетапне формування індивідуального стилю педагогічного спілкування. За програмою формуючого експерименту активні перетворюючі впливи охоплювали три визначені нами етапи стилеутворення: аналітико-пошуковий, інтегративний, утвердження, а також створювали умови для удосконалення свого стилю учасниками під час самостійної роботи у школі.

На різних етапах формуючого експерименту проводилися контрольні діагностичні зрізи, які дозволили простежити динаміку формування індивідуального стилю педагогічного спілкування. За даними цих зрізів (Таблиця 1) у 73,9% учасників експериментальної вибірки на завершальному етапі дослідної роботи було зафіксовано високий рівень загальної ефективності стилю. У цей же час така ефективність стилю була притаманна лише для 17,4% студентів з контрольної вибірки. У першій вибірці по завершенню експерименту зовсім не було виявлено студентів з низьким рівнем розвитку даного стильового параметру, а в другій вибірці таких учасників виявилось 47,8%.

Таблиця 1

Динаміка формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у учасників експериментальної (23 чол.) і контрольної (23 чол.) вибірок (у %)

Стильові показники		Експерим. вибірка			Контрольна вибірка		
		високий рівень	середн. рівень	низький рівень	високий рівень	середн. рівень	низький рівень
Мотиваційно-ціннісних компонентів	I зріз	34,6	43,7	21,7	39,1	47,8	13,1
	III зріз	73,9	26,1	0,0	43,7	17,2	39,1
Орієнтаційних компонентів	I зріз	4,3	26,1	69,6	4,3	21,8	73,9
	III зріз	78,3	17,4	4,3	21,7	26,1	52,2
Емоційно-вольових компонентів	I зріз	0,0	34,8	65,2	0,0	39,1	60,9
	III зріз	52,2	47,8	0,0	13,1	30,3	56,6
Операційних компонентів	I зріз	17,4	21,7	60,9	17,3	26,1	56,6
	III зріз	56,6	34,7	8,7	26,1	21,7	52,2
Загальної ефективності стилю	I зріз	4,4	30,4	65,2	4,4	34,8	60,8
	III зріз	73,9	26,1	0,0	17,4	34,8	47,8

Аналіз середньогрупових показників розвитку окремих структурних компонентів індивідуального стилю педагогічного спілкування також показав суттєві відмінності у якісних змінах між цими стильовими пара-

метрами в учасників експериментальних і контрольних груп. Загальний аналіз результатів формуючого експерименту дозволив зробити висновок, що активна діяльність студентів, організована у рамках роботи експериментальних проблемних груп, забезпечила їм поступовий перехід до способів спілкування, що відповідають системно-цілісному стилю.

У **висновках** підводяться підсумки теоретико-експериментальної роботи, на основі одержаних результатів формулюються загальні висновки, накреслюються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Результати аналізу одержаного експериментального матеріалу дозволили зробити висновки, які підтверджують гіпотезу дослідження:

1. Формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів обумовлюється всією сукупністю індивідуально-особистісних, соціально-психологічних та організаційно-діяльнісних передумов і як цілеспрямований процес передбачає взаємопов'язані прогресивні зміни всіх зовнішніх і внутрішніх його характеристик.

2. Спеціально організований процес формування у студентів індивідуального стилю педагогічного спілкування відбувається на індивідуально-творчому рівні і проходить чотири етапи: аналітико-пошуковий, інтегративний, утвердження та удосконалення. Вони охоплюють весь період підготовки майбутніх спеціалістів у закладах освіти і передбачають удосконалення стилю під час їх трудової діяльності у школі.

3. Успішне формування у майбутніх учителів індивідуального стилю педагогічного спілкування будується на використанні активних шляхів та методів, що включають студентів у цілеспрямований пошук педагогічно доцільних й індивідуально для них обумовлених способів комунікативної взаємодії з учнями, сприяють самопізнанню ними своєї індивідуальності, формують дієві установки на самоудосконалення власного стилю, викликають взаємопов'язаний прогресивний розвиток всіх структурних компонентів даного феномену.

Підтвердження покладених у гіпотезу нашого дослідження передбачень означає, що розроблена нами експериментальна програма, апробована в умовах роботи студентських проблемних груп, може використовуватися як методичний матеріал для удосконалення підготовки студентів педагогічних закладів освіти до оволодіння ефективними способами комунікативної взаємодії з учнями.

Матеріали нашого дослідження не вичерпують всіх питань, що стосуються вивчення даної проблеми. Подальшу її розробку ми вбачаємо в удосконаленні створеної нами програми та пошуку більш ефективних шляхів і методів активної допомоги студентам по формуванню у них індивідуального стилю педагогічного спілкування, у розширенні методичних засобів психолого-педагогічного тренінгу тощо.

Перелік основних публікацій автора за темою дисертації

1. Мешко Г. М. Підготовка майбутніх вчителів до педагогічного спілкування. //Тези наук.-практ. конф. "Розвиток педагогічної освіти і науки у західних областях України".— Тернопіль, 1990. — С. 37-39.

2. Мешко Г. М. Деякі фактори покращення педагогічного спілкування майбутніх учителів. //Тези наук.-практ. конф. "Шляхи вдосконалення професійно-педагогічної підготовки вчителя в умовах перебудови вищої і середньої школи".— Ніжин, 1990. — С. 67-68.

3. Мешко Г. М., Мешко А. И. Роль психолого-педагогического тренинга в подготовке студентов педвузов и старшеклассников к общению. //Тезисы научн.-практ. конф. "Психология педагогического общения".— Кировоград, 1990.— С. 192-194 (80%).

4. Мешко Г. М., Мешко О. І. Педагогічне спілкування в системі підготовки майбутніх учителів. //Тези наук.-практ. конф. "Учитель національної школи".— Тернопіль, 1991.— С. 80-81 (80%).

5. Мешко Г. М., Мешко О. І. Учителю про вивчення і корекцію міжособистісних відносин в учнівському колективі: Методичні рекомендації.— Тернопіль, 1991.— 28 с. (50%).

6. Мешко Г. М., Мешко О. І. Проблеми підготовки майбутніх учителів і шкільних психологів до спілкування. //Тези наук.-практ. конф. "Гімназії і ліцеї: минуле, сучасне і майбутнє".— Тернопіль, 1991.— Ч. 1.— С. 54-55 (50%).

7. Мешко Г. М., Мешко О. І. Деякі аспекти формування індивідуального стилю професійно-педагогічного спілкування. //Тези наук.-практ. конф. "Формування професіоналізму майбутніх педагогів в умовах педагогічного вузу".— Кривий Ріг, 1992.— Ч. 2.— С. 58-60 (80%).

8. Мешко Г. М. До проблеми формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів. //Україна на шляху до незалежності і демократії (Тематич. зб. н. пр. ТДПІ).—Тернопіль, 1996.— С.277-280

9. Мешко Г. М. Аналіз наукових підходів до вивчення стилів спілкування у зарубіжній літературі. //Вісник наукових досліджень.— Тернопіль.— 1997.— № 6-7.— Ст. № 52.— 6 с.

10. Мешко Г. М., Мешко О. І., Сіткар В. І. З досвіду формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів (на матеріалі роботи студентських проблемних груп). //Вісник наукових досліджень.— Тернопіль.— 1997.— № 6-7.— Ст. № 57.— 11 с (75%).

11. Мешко Г. М. Формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів методами активного навчання. //Тези Першого Українсько-Польського симпозіуму "Проблеми трансформації в гуманітарній, соціально-економічній та науково-освітній сферах".— Тернопіль, 1997.— С. 143-144.

12. Мешко Г. М., Мешко О. І. Психолого-педагогічний тренінг як засіб формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів. //Наукові записки ТДПУ.— Серія 4: Педагогіка і психологія.— № 1(3).— Тернопіль, 1997.— С. 57-60 (80%).

Мешко Г. М. Формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів. Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – "теорія і історія педагогіки", Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Київ, 1997. Дано теоретичне і практичне обґрунтування системи шляхів і засобів поетапного формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів. Встановлено, що цілеспрямована робота у даному відношенні будується на основі активних методів, які забезпечують взаємопов'язаний розвиток у студентів зовнішніх і внутрішніх характеристик індивідуального стилю педагогічного спілкування, сприяють самопізнанню студентами своєї індивідуальності, формують у них дійові установки на самовиховання і самоудосконалення стилю спілкування.

Ключові слова: індивідуальний стиль, педагогічне спілкування, індивідуальність педагога, підготовка майбутніх учителів, формування індивідуального стилю педагогічного спілкування.

Мешко Г. М. Формирование индивидуального стиля педагогического общения у будущих учителей. Рукопись.

Диссертація на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – "теория и история педагогики", Национальный педагогический университет им. М. Драгоманова, Киев, 1997. Дано теоретическое и практическое обоснование системы путей и средств поэтапного формирования индивидуального стиля педагогического общения у будущих учителей. Установлено, что целенаправленная работа в данном отношении строится на основе активных методов, которые обеспечивают взаимосвязанное развитие у студентов внешних и внутренних характеристик индивидуального стиля педагогического общения, содействуют самопознанию студентами своей индивидуальности, формируют у них действенные установки на самовоспитание и самоусовершенствование стиля общения.

Ключевые слова: индивидуальный стиль, педагогическое общение, индивидуальность педагога, подготовка будущих учителей, формирование индивидуального стиля педагогического общения.

Meshko G. M. The formation of individual pedagogical intercourse style of future teachers. Manuscript.

Candidate of Pedagogics thesis, specialization 13.00.01 – "theory and history of Pedagogics", Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 1997. It has been given theoretical and practical grounds of ways and means system of gradual formation of individual pedagogical intercourse style of future teachers. It has been proved that goal – oriented work in this direction is based upon active methods, providing individual pedagogical intercourse style development of students with internal and external characteristics, promoting students cognition of their individualities, aiming at their self – education and self – culture.

Key words: individual style, pedagogical intercourse, individualitie teachers, preparation future teachers, formation of individual pedagogical intercourse style.

Підписано до друку 04.11.1997. Формат 60x84¹/₁₆. Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 1 др. арк. Замовлення 38. Тираж 100. Видруковано у видавничо-поліграфічному відділі Тернопільського державного педагогічного університету.

282009, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2

431071

